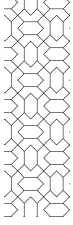

CITATION

Nurullah AYDENİZ, "The Prominent Subjects of the Qur'an in terms of the Value of Respect", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 16, 16 (2019/16) pp. 97-124.

SAYGI DEĞERİ BAKIMINDAN KUR'AN'DA ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR

The Prominent Subjects of the Qur'an in terms of the Value of Respect

Nurullah AYDENİZ

Dr. Öğr. Üyesi,

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Assist. Prof.,

Bilecik Sheikh Edebali Uni., Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious.

nurullah.aydeniz@bilecik.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0297-4717.

Öz

Din, genel anlamda insan ile yaratıcı arasındaki ilişki ve iletişim olarak tanımlanır. Bu açıdan bakıldığında din, inanan birey olarak insanın yaratıcı ile ilişkilerini düzenleyen, ona karşı tutum ve davranışlarını belirleyen bir unsurdur. Ancak diğer taraftan dinin bir de sosyal ve ahlaki boyutu vardır. Bu ahlaki alan daha çok değerlerden oluşur ve inanan insanın hem şahsı hem de kendisi dışındakilerle ilişkilerine yön verir. Bu makalede saygı değeri bakımından Kur'an'ın öne çıkardığı ve insanlığa takdim ettiği saygıya konu edilen hususlar ele alınıp incelenmiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada Kur'an'ın saygıya layık yegâne varlık olarak Allah'ı takdim ettiği; tevhit inancına sahip takvâ ehli biri olmanın, şirke ve küfre uzak durmanın Allah'a saygı anlamına geldiği; Hz. Muhammed'i elçi olarak özel bir konuma yerleştirdiği ve inananların ona karşı olan söz, tutum ve davranışlarına bir çekidüzen verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan Kur'an'ın gezegenin özel varlığı olarak insanı önemseydiği, onun kendi sınırları içerisinde iradi tercihlerde bulunmasına imkân tanıdığı ve ona bahşedilen haklara riayet edilmesini insanlardan beklediği ortaya koyulmuştur. Ayrıca anne-baba gibi alternatif olmayan insanlara özel bir önem atfederek evlatların onlara karşı takınacakları tavrın ilkelerini belirlediği ve insana amade kılınan her şeye karşı insanın sorumsuz davranamayacağını belirterek insanın diğer varlıklara ve çevreye karşı dikkatli olmasını hükme bağladığı gibi neticelere varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, İslam, Saygı, Değer, Değerler Eğitimi

The Prominent Subjects of the Qur'an in terms of the Value of Respect

Abstract

Religion is generally defined as the relationship and communication between the hu-

KAYNAKÇA

Nurullah AYDENİZ, "Saygı Değeri Bakımından Kur'an'da Öne Çıkan Hususlar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 16, 16 (2019/16) ss. 97-124. **Makale Geliş T:** 09/09/2019 **Kabul T:** 02/11/2019 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

man and the creator. In this respect, religion is a factor, regulating the relationship between the human as believing individual and the creator and the attitudes and behaviours towards it. On the other hand, religion also has a social and moral dimension. This moral area is composed of values and gives direction to the relations of the believing person with both himself and the others. In this article, the subjects which the Qur'an puts forward in terms of the value of respect are discussed. This study concludes that a) the Qur'an introduces Allah as the unique being worthy of respect and being a person with tawheed and taqwa and staying away from polytheism and infidelity means respect for Allah, b) it places Muhammad in a special position as a messenger and regulates believers' words, attitudes and behaviours towards him, c) it emphasises the human as the special entity of the planet, d) the human is allowed to make voluntary choices within his own boundaries, e) it expects that the rights, granted to him should be complied with, f) giving special importance to no-alternative people such as parents, it sets out the principles of the attitude, the offspring have towards them and g) it rules that he must be careful to the others and the environment by stating that the human cannot behave irresponsibly towards whatever makes service him.

Keywords: Qur'an, Islam, Respect, Value, Values Education.

GİRİŞ

Hayatın hangi ilkelere göre yaşanması gerektiği; önemli-önemsiz ve anlamlı-anlamsız olarak nitelenen şeyler; ikili ilişkilerde uyulması gereken kurallar; amaç edinilecek ve uğrunda çaba sarf edilecek hususlar; iyi-kötü, güzel-çirkin ve doğru-yanlış gibi sorular insanın yaşamı boyunca kendisini meşgul eden, öyle ya da böyle bir hükme vararak eyleme geçtiği durumlardır. İşte böylesi durumlarda anlayan ve anlamlandıran bir varlık olarak insanın referans kaynağı değerlerdir. Değer kavramı, “Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet”¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle “olanla olması gereken ayrımını içeren ölçü” (Aydın ve Akyol Güler, 2012, 1) olarak değer kavramı felsefe, psikoloji, sosyoloji, din ve ahlak gibi birçok açıdan ele alınmaktadır (Karababa, 2014, 1-17). Ancak köken itibarıyla iktisat alanına aittir ve oradan etiğe geçmiştir (Kuçuradi, 2003, 38).

Felsefede değer, varlık ve bilgi ile birlikte irdelenen temel konulardan biridir ve felsefenin değerleri ele alan bu boyutu literatürde daha çok aksiyoloji olarak ifade edilir (Çınar, 2013, 16). Felsefe cenahından tanımlanacak olursa değer, bireyin isteyen, ihtiyaç duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şeydir (Aydın ve Akyol Güler,

¹ *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, erişim: 10 Mayıs 2019 <https://sozluk.gov.tr/>.

2012, 1). Çünkü isteyen ve ihtiyaç duyan bir varlık olarak insan hayatta karşılaştığı her durumda birtakım kararlar almak ve tercihte bulunmak zorundadır. İşte böylesi durumlarda insan iyi-kötü, güzel-çirkin ya da doğru-yanlış yönünde yargılara varır (Çınar, 2013, 16). Bu da bir nevi hayata dair değer ölçüsü üretmektir ki felsefenin temel uğraşlarından biri budur.

Psikoloji tarafından bakıldığında değerın önemi insan davranışlarında oynadığı rolde aranır. Bu nedenle psikolog, değeri, bir inanç olarak ele alır (Güngör, 2000, 28). Bu açıdan değer, Güngör'ün ifadesiyle bir şeyin arzu edilir veya edilemez olarak nitelenmesini sağlayan inançları çağrıştırmaktadır (Güngör, 1993, 18).

Değerlere daha çok sosyolojik açıdan yaklaşan Fichter, onları, “kültür ve topluma anlam ve önem veren ölçütler” (Fichter, 2001, 143) olarak tanımlar. Benzer şekilde Theodorson da değerleri “eylemleri ve amaçları yargılamada temel bir standart sağlayan ve bir grubun üyelerinin güçlü duygusal bağlılıklarıyla oluşmuş soyut, genelleştirilmiş davranış prensipleri” (Özensel, 2004, 6) şeklinde açıklar.

Daha özelde bizi ilgilendiren ise saygı değeridir. Saygı, “Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram; başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusudur.”² Bir başka ifade ile saygı, bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan özel bir tutumdur. Başta kişinin kendisi olmak üzere insanlar, tüm canlı ve cansız varlıklar, kutsal ve manevi değerler saygının başlıca konusudur (Hökelekli, 2013, 39).

Kendi konumuzla bağlantısı dikkate alındığında asıl odaklanmamız gereken husus felsefe, psikoloji ve sosyolojiden farklı olarak dinin insanın tutum ve davranışlarına yönelik belirlediği ilkeler ve kurallardır. Diğer bir ifade ile insanın hayatına, yapıp ettiklerine yön verecek değerlerdir. Yapılan araştırmalar yeryüzünde dinsiz bir toplum olmadığını göstermektedir ki bu da aslında insanlığın büyük oranda din merkezli ve dinin önerdiği değerlerle örülmüş bir hayatı yaşadığı anlamına gelmektedir. Gerçekten de bütün dinlerin ortak noktalarından biri mensuplarını

² *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, erişim: 13 Mayıs 2019 <https://sozluk.gov.tr/>.

belirli değerlerle örülü hayatı yaşamaya teşvik etmeleridir. Dolayısıyla kendi değerlerini ait olduğu dinde bulan pek çok insan mensubiyet hissi ile bağlandığı dinin etkisi altında davranışta bulunmaktadır (Hökekleli, 1985, 27).

İslam dininin kutsal kitabı Kur'an, kendisini "sözlerin en güzeli" (ez-Zümer, 39/23), "**kuşkuya mahal bırakmayan**" (el-Bakara, 2/2), "**inananlar için bir kılavuz ve şifa**" (Fussilet, 41/44), "**Allah kadından gelen bir öğüt ve rahmet**" (Yûnus, 10/57) olarak tanımlar. İşte kendisini böyle tanıtan Kur'an'ın saygıya layık gördüğü hususlar ve bu konularda müntesipleri için belirlediği ilke ve kurallar makalemizin konusunu teşkil etmektedir.

Değer kavramı açısından Kur'an'ın içerdiği konuları ele alan bazı çalışmalar daha önce yapılmıştır. Örneğin Güngör'ün (2003, 469-480), "Kur'an'da Hz. Peygamber'e Sevgi ve Saygı" adlı makalesi sadece Hz. Peygamber'i konu edinirken, Bakkal (2010, 201-225), "İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbetlere ve Mânevî Değerlere Saygı" adlı bildirisiyle inanç özgürlüğünü ve buna bağlı olarak mâbetlere saygıyı konu edinmiştir. Kahraman (2009, 110-113), "İslâm'da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı" adlı çalışması ile sadece özel hayata odaklanmıştır. Köse (2009, 49-66), "Müslüman Düşüncesinde İnsanın İnsanlığı Sebebiyle Saygınlığının Zirve Noktası" makalesi ile insanın insan olması hasebiyle taşıdığı değere yoğunlaşmıştır. Önder ve Bulut (2003, 15-32), "Temel Dînî Değerler ve Değerler Eğitimi" adlı makaleleri ile Gazzâlî'nin zarûriyyât sınıflamasında yer alan korunması gereken beş unsuru temel değerler olarak ele alıp incelemişlerdir. Dolayısıyla bu çalışmalar saygı değerini Kur'an'da belli bir konuya has olarak ele almışlardır. Bu nedenle Kur'an'ı saygı değeri açısından bir bütün olarak ele alan çalışmamızın alana katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

1. TEK OLAN ALLAH'A SAYGI

İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'ın ana muhtevasını tevhit, nübüvvet ve ahiret konuları oluşturur. Bu üç konu İslam düşünce ve tefsir geleneğinde hemen tüm âlim ve müfessirler tarafından da temel kabul edilir ve Kur'an'da yer alan diğer konu ve meselelerin bu üç esaslı mevzuya

tabi olduğu ifade edilir (Râzî, 1420, 4: 61). Bu üç ana konudan Allah'ın varlığını ve birliğini ele alan tevhit, saygı değeri bakımından da en temel kavramdır. Ancak saygıyı, karşıtı saygısızlıkla daha iyi anlatmak mümkün olduğu için konumuz bağlamında tevhide ilave olarak şirk, küfür ve takvâ kavramlarına da yer vermek gerekir.

Tevhit, sözlükte “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” (Ezherî, 2001, 5: 125) anlamında kullanılırken, tevhidin karşıtı olan şirk ise “ortak olmak, ortaklık, ortak koşmak” şeklinde açıklanır. Terim olarak şirk, “Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma” demektir (İbn Manzûr, 1414, 3: 450-451). Bir diğer ilgili kavram olan küfür ise kelime anlamı itibari ile “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” şeklinde ifade edilirken terim olarak “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak” diye tanımlanır (Halîl b. Ahmed, t.y., 5: 356-357). Burada tevhit, Allah'ın kendisini nasıl tanıttığı ve kendisine tanıttığı şekliyle inanan ve bağlananların tutumuyla ilgiliyken şirk ve küfür; kendisine inanmayan, inansa bile öğrettiği gibi inanmayan ve ilave ilahlar edinerek O'nun bir ve tek oluşuna noksanlık izafe edenleri; onların düşünce, tutum ve davranışlarını anlatır. Bu bağlamda tevhit inancına sahip olmak bir nevi Allah'a saygı iken şirk ve küfür Allah'a saygısızlıktır.

Kur'an, günlük hayatta insanın belki her gün tanık olduğu birtakım tabii olayları örneklendirerek insanı varlık üzerine düşünmeye davet eder (el-Bakara, 2/164). Dikkatleri tabiat üzerine çekerek düşünmeye davet eden bu ayetlere ilave olarak Kur'an, insana kendi konumunu da hatırlatır ve Allah'ın kendisini diğer canlılardan ayrı ve üstün yarattığını (el-İsrâ, 17/70), yeryüzüne halife tayin ettiğini (el-Bakara, 2/30), her şeyi ona amade kıldığını (el-Bakara, 2/29; el-Câsiye, 45/13) belirtir. Bu meyanda bir taraftan tüm varlığın yaratıcısı olarak kendisiyle ilgili bilgi verir, diğer taraftan insanın üstünlüğünü ve ona sunulan nimetleri hatırlatarak insanın yaratıcısı (el-Bakara, 2/29; el-Câsiye, 45/13) ve rızıklandırıcısı (el-Mü'min, 40/64; er-Rûm, 30/40) olan Allah'a karşı nasıl bir tutum ve tavır içinde olması gerektiğini açıklar. Bu kapsamda Kur'an'da Allah'ın ulûhiyyetine eş koşulmaması, yalnız O'na kulluk edilmesi, O'ndan yardım istenmesi, O'na sığınılması (er-Ra'd, 13/36;

el-Kehf, 18/110; el-Cin, 72/20) ve şefaatin ancak O'nun izniyle gerçekleşeceğine inanılması (el-Bakara, 2/255; Yûnus, 10/3; ez-Zümer, 39/44) emredilmektedir. Bu emirler Allah'a karşı kulun düşünce, tutum ve tavrının nasıl olması gerektiğini ifade ederken birçok âyette şirk ve küfür olarak ifade edilen düşünce ve davranışlar üzerinden de insanın yaratıcıya karşı nasıl bir davranış içinde olmaması gerektiği beyan edilir. Örneğin Kur'an'da müşriklerin bilinçsizce atalarını taklit etmeleri, zannî bilgilere dayanıp yalan söylemeleri (Yûnus, 10/66; ez-Zümer, 39/60), başta resul olmak üzere müminlerle alay etmeleri (Hûd, 11/38; Yâsîn, 36/30), kibirlenmeleri (es-Sâffât, 37/35; el-Câsiye, 45/8-11) şirk kapsamında yerilen davranışlar; Allah'ı inkâr (en-Nisâ, 4/136, 150; et-Tevbe, 9/54) ve O'na oğul isnat etmek (el-Mâide, 5/72-73; et-Tevbe, 9/30); O'nun âyetlerini (el-En'âm, 6/39; el-Enfâl, 8/31), peygamberlerini (en-Nisâ, 4/42; Yûnus, 10/2; er-Ra'd, 13/42-43) ve peygamberlerin tebliğ ettiklerini reddetmek küfür olarak nitelendirilmiştir (el-İsrâ, 17/41, 46; Meryem, 19/73, 77; el-Enbiyâ, 21/2-3).

Kur'an'da saygılı bir tavır olarak nitelendirilebilecek olan tutum ise takvâdir. Sözlükte “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek” anlamlarına gelen takvâ, Kur'an'da ve hadislerde bazen sözlük anlamında, bazen de “Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma” anlamında kullanılır (Kuşeyrî, t.y., 1: 227). Diğer taraftan direkt Allah'a saygıya davet eden âyetler de vardır (Lokmân, 31/33; el-Hacc, 22/1). Bazı âyetlerde ise saygılı olma emri bir başka davranışla bağlantılı olarak dile getirilir. Örneğin “Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının ve doğru söz söyleyin.” (el-Ahzâb, 3/70) ve “Namazı dosdoğru kılın ve Allah'tan korkun.” diye de (emrolunduk). O, huzuruna varıp toplanacağınız Allah'tır.” (el-En'âm, 6/72) âyetleri bu şekildedir. Bu âyetlerde saygı, doğru sözlü olmak ve namazları kılmakla bir araya getirilerek Allah'a karşı saygılı olmanın bir nevi şartı olarak zikredilmektedir. Ancak bazı âyetler de vardır ki bunlar gerçekten Allah'a karşı saygılı olmanın kimler olduğunu yaşadıkları duygu ve hissiyat üzerinden izah eder: “Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını artırır. Onlar yalnızca rablerine güvenirlir.” (el-Enfâl, 8/2). Burada insanın

iç âleminden hareketle Allah'a karşı inanan kulun tutumu ele alınmaktadır ki gerçek saygı da budur.

Kısaca Allah'ı O'nun tanıttığı gibi tanımak ve O'na ortak koşmamak; peygamberlerine ve peygamberlerin getirdiklerine itaat etmek; emir ve yasakları doğrultusunda yaşamak; düşünce, söz, tutum ve davranışlarda O'nun gönderdiği bilgi, koyduğu ölçülerle uyumlu olmak O'na saygıdır, saygının gereğidir.

2. REHBER VE ÖRNEK OLARAK HZ. MUHAMMED'E (S.A.V.) SAYGI

Kur'an'ın saygı duyulmasını istediği başta gelen önemli değerlerden biri de özelde Hz. Muhammed olmak üzere tüm peygamberlerdir. Son peygamberle ilgili tanımlamalara bakıldığında Kur'an'ın onu üstün ahlak sahibi (el-Kalem, 68/4), ışık saçan bir kandil (el-Ahzâb, 33/46) ve kendisine tabi olanları doğru olana yönelten bir rehber (eş-Şûrâ, 42/52) olarak nitelediği görülmektedir. Diğer taraftan Kur'an'a göre Hz. Peygamber, Allah'a ve ahiret gününe inananlar için örnek modeldir (el-Ahzâb, 33/21). Dahası hem insanların Allah'a olan sevgisinin bir sonucu hem de Allah'ın insanlara sevgisinin bir koşulu olarak Hz. Peygamber'e itaat edilmesi gereği (Âl-i İmrân, 3/32) Kur'an açısından Hz. Muhammed'e karşı takınılması gereken tavrı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İşte inananlara böyle takdim edilen Hz. Peygamber'e karşı nasıl bir tutum ve tavır içinde olunması gerektiği yine Kur'an tarafından bizzat ortaya koyulmuştur. Bunları, ona hitap ederken; onunla konuşurken ve bir arada bulunurken; onun talebi, daveti ve verdiği hüküm karşısında nasıl bir tavır ve davranış sergilenmesi gerektiğine yönelik ilkeler ya da kurallar olarak tanımlayabiliriz. İkili ilişkilerde onun herhangi biri olmadığı mesajını veren bu kurallar ona duyulması gereken saygının ve itaatin bir neticesidir.

Kur'an'ın inananlarla Hz. Peygamber arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik belirlediği ölçülerin dikkat çekici olanlarından biri ona nasıl hitap edilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Yaşanılan kültür ve konuşulan dille yakından alakalı olan bu hususta inananlardan yanlış anlaşılma-ya sebebiyet verecek cümlelerden kaçınmaları beklenmektedir. Allah

Resûlü, sahabeyle dinî konularda sohbet ederken, onlar, iyice kavramaları için bizi biraz bekle, acele etme anlamında “râinâ” derlerdi. O bölgede yaşayan Yahudiler de bu ifadeyi kendi dillerinde hakaret amacıyla kullanıyorlardı. Müslümanlardan bu sözü duyunca onlar da Hz. Peygamber’e karşı ama olumsuz anlamda bu şekilde hitap etmeye başladılar (Taberî, 2000, 2: 460). Bunun üzerine, “Ey iman edenler! ‘Râinâ!’ demeyin; ‘unzurnâ’ deyin ve iyi dinleyin.” âyeti ile Allah, inananlardan peygambere olan hitaplarında yanlış anlaşılmaya müsait kelimeleri terk etmelerini istemiştir (el-Bakara, 2/104). Bununla birlikte Hz. Peygamber ile konuşurken ve ona seslenirken ses tonunun da iyi ayarlanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu meyanda, “Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.” (el-Hucurât, 49/2) âyeti ile onunla olan konuşmalara bir düzenleme getirilmiştir. Benzer şekilde ona seslenirken de kaba ve nezaketsizlik olarak nitelenebilecek, dolayısıyla ona saygısızlık olarak algılanacak şekilde seslenmeyi de Kur’an yasaklamıştır (el-Hucurât, 49/4-5).

Bir diğer husus ise “Ey iman edenler! Allah ve resûlünün önüne geçmeyin, Allah’a itaatsizlikten sakının! Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.” (el-Hucurât, 49/1) âyeti ile ilgilidir. Âyette geçen “önüne geçmeyin” ifadesi daha çok inanan kimseler olarak Müslümanların gerek davranışlarında gerekse tercihlerinde ve kararlarında Allah ve resûlünün önüne geçmemesi şeklinde anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle kişinin kendi nefsi dâhil hiçbir kimsenin iradesini ve rızasını Allah ve resûlünün iradesinin önüne geçirmemesi, ona tercih etmemesi demektir (Karaman ve dğr., 2006, 88) ki bu durum oldukça saygılı bir tavidir.

Kur’an, Hz. Peygamber’in evine misafir olma ya da evindeki davetlere katılımla ilgili uyulması gereken kurallar da vaaz etmiştir. Burada Hz. Peygamber’e misafir olmanın ona eziyete dönüştürülmemesi istenmekte, izinsiz evine girme ve uzunca vakit geçirme yerilmektedir. İlgili âyet aynı zamanda Hz. Peygamber’in ailesine karşı saygıyı da tesis ederek eşleriyle bir şekilde iletişime geçilecekse bunun ölçülerini belirlemekte ve onlarla evlenilemeyeceğini vurgulayarak onun ailesinin

özel yeri açıklığa kavuşturulmaktadır ki bu da ona ve ailesine saygının gereğidir (el-Ahzâb, 33/53).

en-Nûr sûresi 62. ve 63. âyetlerde ise Hz. Peygamber'le herhangi bir iş icabı bir araya gelenlerin ondan izinsiz çekip gitmemeleri ve yine o, herhangi bir şey için çağırdığında onun çağrısının herhangi birinin çağrısıyla bir tutulmaması gerektiği ifade edilmektedir (en-Nûr, 24/62-63).

Hz. Peygamber'e saygının zirvesi diye niteleyebileceğimiz husus ise yaşanan anlaşmazlıkların ve karşılaşılan problemlerin hakem ve karar verici olarak ona getirilmesi ve o ne hüküm veriyorsa herhangi bir sıkıntı duymaksızın kabul edilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Bu durum ona olan teslimiyetin ve saygının nihai noktası olarak zikredilebilir (en-Nisâ, 4/65).

Kur'an'ın Hz. Peygamber'e karşı nasıl bir tavır sergilenmesi gerektiğine yönelik âyetlerine bakıldığında bazılarının onun yaşadığı dönemle ilgili olduğu görülmektedir. Ancak aynı âyetler tüm zamanları kapsayacak şekilde ona yönelik düşünce, tutum ve davranışların nasıl olması gerektiğini de açıklığa kavuşturmaktadır. Bunlar, bir elçi olarak Allah'tan getirdiklerini baş göz üstüne deyip kabullenmek, onun manevi şahsına ve ailesine yönelik hürmetsizlik ifade edecek tüm söz ve davranışlardan kaçınmak, onu saygı ile anmak olarak zikredilebilir.

3. ÖZEL BİR VARLIK OLARAK İNSANA VE HAKLARINA SAYGI

Tarih boyu üzerine en çok kafa yorulan varlıklardan biri insan olmuştur. Onun nasıl bir varlık olduğu, nasıl yaşaması gerektiği, diğer varlıklara karşı konumu tartışılmış ve bu konuda zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan birbirini yok etmede, diğer türlerin neslini tüketmede yine en tehlikeli canlı insan gözükmektedir. Günümüze değin yaşanan yüzlerce, binlerce savaşta milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, esir düşmüş, köleleştirilmiş ve bir mal gibi alınıp satılmıştır. Yaşanan bu acı ve ıstıraplara karşı inanç, değer ve kültür bakımından farklı olanların birlikte, ait olduğu dine ve milliyete bakmaksızın, insanı ve haklarını en geniş katılımı koruma girişimi ancak II. Dünya Savaşı

sonrasında mümkün olmuştur. Tarihin en kanlı savaşı olarak kayıtlara geçen II. Dünya Savaşı sonrasında benzer felaketlerin bir daha yaşanmaması adına harekete geçilmiş ve 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi kabul edilmiştir (Kuçuradi, 2004, 15). Kuçuradi, bu bildirme için, “İnsan hakları konusunda bugün hâlâ sahip olduğumuz en dikkatle hazırlanmış uluslararası belgedir.” der (Kuçuradi, 2004, 15). Geniş bir kabule dayanması bakımından bu görüş kabul edilebilir. Ancak BM’de kabul edilen bildirgenin devletler ve toplumlar üzerinde ne kadar etkili olduğu ve içerdiği temel hakların güçlü, güçsüz, zengin ve fakir ayrımı yapılmaksızın tüm devletlere ve toplumlara ne derece uygulanabildiği tartışmalıdır. İnsanın değerini ve haklarını belirleyen ve korumayı amaçlayan hukuki maddelerin tespit edilip yasalaşması, uluslararası bir niteliğe sahip olup tüm devletlerce kabul edilmesi elbette insanlık adına olumlu ve sevindirici bir gelişmedir. Ancak bunun sadece yasalarla teminat altına alınması bütün problemi çözmeye yetmeyecektir. Zira tüm yasal girişimlere rağmen bugün farklılıklardan kaynaklanan birçok problem hemen tüm toplumlarda yaşanabilmektedir.

Yüzyıllar boyu insanlığın yaşadığı dramaların sosyal ve ekonomik birçok nedeni vardır. Bunlardan biri de insanların ve toplumların sahip oldukları kültür bakımından birbirinden farklı olmasıdır. Çatışmaya neden olan bu farklılıklar bir nevi kültürlerin insan anlayışından ve tasarımından kaynaklanmaktadır. Taraflar çoğu kez farklı olanları kendi tasarımlarına uydurmaya çalışmakta ve uymayanları da kimliksizlik ve şahsiyetsizlikle suçlayıp cezalandırma yoluna gidebilmektedir (Kaygı, 2004, 69-71). Bu da daha özeldir etnik ve dinsel kimlik üzerinden yaşamakta ve bu kimlikler bazen uğruna kan dökülen, can verilen bir sorun hâline de gelebilmektedir (Tepe, 2004, 89-91).

İslam dini açısından bakıldığında Kur’an, insanı en güzel surette yaratılmış (et-Tîn, 95/4), şerefli ve üstün bir varlık olarak tanımlar (el-İsrâ, 17/70). Bununla beraber emaneti üstlenerek (el-Ahzâb, 33/72) yeryüzüne halife tayin edildiğini belirtir (el-Bakara, 2/30). Bu şekilde insana sırf insan olması nedeniyle onur, şeref ve üstünlük bahşedilmesi onun birtakım haklara doğuştan sahip olmasını sağlamaktadır. Söz konusu haklar –ki aşağıda değinilecektir– baki kalmakla birlikte onun sahip ol-

duğu şeref ve üstünlük ilânihaye süren değişmez bir nitelik de değildir. Bunun değişebilir bir durum olduğu fitratla ilgili âyette de belirtilir: “O hâlde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel.” (er-Rûm, 30/30). Dikkat edilirse âyette geçen fitrat, insanın şeref ve haysiyetini koruması yönünde sürekli olarak beşeri bilince rehberlik eden bir perspektif olarak sunulmaktadır (Duran, 2018, s. 115). Diğer taraftan bir hadîs-i şerifte her çocuğun fitrat üzere doğduğu, daha sonra ailesi veya çevresi tarafından fitratının bozulabildiği ifade edilerek (Buhârî, “Tefsîr”, 2) fitratın değişebileceği vurgulanır. Bu nasslar dikkate alındığında insanın şerefli ve üstün bir varlık oluşu beyan edilse bile bunun doğuştan getirilen değişmez, statik bir durum olduğu iddia edilmez. Bu bağlamda ele alınacak diğer bir kavram olan takvâ ise meseleyi daha iyi anlamamıza yardımcı olur. İlgili âyette Allah katında insanın değeri ve üstünlüğü takvâyâ bağlanmaktadır (el-Hucurât, 49/13). Söz konusu âyette daha önce zikredilen fitratla ilgili âyet ve hadiste olduğu gibi insanın şerefi ve üstün oluşu ahlaki eylemlerine bağlı olarak öne çıkarılmakta, dolayısıyla değişkenliği beyan edilmektedir. Konuyla bağlantılı bir başka âyette insanın fitratının sonradan sapsmalara uğrayabileceği, daha doğrusu bozulabileceği ifade edilmektedir (et-Tîn, 95/5; el-A'râf, 7/179).

Şerefiyle üstün bir varlık olarak tanımlanan, ancak bu şerefli ve üstün olma durumu ahlaki eylemleri ile dumura uğratılabilecek potansiyele de sahip bulunan insan, toplumdan bağımsız olarak bir onura sahiptir ve bu onurun toplumsal bir boyutu da vardır ki o da ahlaki alandır (Düzgün, 2007, 11). İşte bu ahlaki alanda saygı değeri bakımından Kur'an'ın koyduğu ölçüler bu başlık altında ele alınacaktır.

Kur'an'ın insana yaklaşımı özet olarak yukarıda izah edilmeye çalışıldığı gibidir. Ancak irdelenmesi gereken ilgili diğer bir husus dünya hayatında Kur'an'ın insan için belirlemiş olduğu ilke, kural ve bunların bağlı olduğu gayelerdir. İslam dininin insana yönelik yaklaşımının ve getirdiği hükümlerin amacının ne olduğu literatürde “makâsîd” kavramıyla ifade edilir ve bu konuya temas eden kitaplarda dinin gayesinin insanların maslahatlarını gerçekleştirmek, yani yararlı sonuçları temin ve zararlı olanları defetmek olduğu İslam âlimlerince ittifakla kabul edilir (Boynukalın, 2003, 425). Bunu özlü bir şekilde en güzel Gazzâlî izah

eder: “Maslahattan bizim kastımız; şeriatın maksatlarının muhafazası/gerçekleştirilmesidir. Şeriatın maksadı insanlar için şu beş şeydir: Dinlerinin, canlarının, akıllarının, nesillerinin ve mallarının korunması. Bu beş şeyin zayi olmasına râci her şey de mefselettir ve kaldırılması maslahattır.” (Gazzâlî, t.y., I, 286-287).

3.1. İnsanın Yaşam Hakkına ve Şahsiyetine Saygı

Hayat, Kur'an'ın en çok değer verdiği hususların başında gelmektedir. Zira insana dair her şey ancak o hayat sahibi olduğunda bir anlam taşır. Bu nedenle korunması gerekli öncelikli hak, hayat hakkıdır. Kur'an'da yer alan bazı âyetler bunu açıkça vurgular. Bunlardan biri el-En'âm sûresinin 151. âyetidir. İlgili âyette hem haksız yere bir cana kıyılamayacağı hem de fakirlik vb. korkularla çocukların hayatına son verilemeyeceği ifade edilir (el-En'âm, 6/151).

Hayatın kutsiyetine saygılı olunması gerektiği Kur'an tarafından Allah'ın has kulları tanımlanırken de vurgulanır ve Allah'a saygılı olanların, koyduğu ölçüleri kural bilenlerin haksız yere Allah'ın haram kıldığı cana kıyamayacakları belirtilir (el-Furkân, 25/68). Bu tavır Hz. Âdem'in çocukları arasındaki olayla da izah edilir ve Habil'in tavrı hayata ve onu yaratana saygı bağlamında âdeta övülür: “Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım.” (el-Mâide, 5/28).

Hayatın taşıdığı değer bir başka âyette tüm hayatlarla âdeta eşitlenerek anlatılır. Birimiz hepimiz için hepimiz birimiz için söyleminin bir nevi temeli sayılabilecek âyette, “Kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir canı kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.” (el-Mâide, 5/32) buyrulur hayata saygının yanında aslında insanlık bu konuda ortak bir tavra da çağrılmaktadır.

Hayat hakkının değerinden dolayı Kur'an, dünya hayatında insanlar arası ilişkileri bitirecek, kavgaya ve kan dökülmesine sebep olacak fesat çıkarmayı ve bozgunculuk yapmayı yasaklar (el-Bakara, 2/11-12-27; el-A'râf, 7/56-85) ve hep birlikte barışa yönelmeyi emreder (el-Bakara, 2/208).

Hayat hakkına son vermek bir yerde insanın dünya hayatında Allah'ın insanı amel bakımından sınaması için ona bahsettiği hayata (el-Mülk, 67/2) direkt müdahale anlamına da gelir ki aslında daha derininde bu, Allah'a karşı gelmek ve saygısızlık etmek demektir.

Kur'an'ın hayat hakkına saygı duyulması emrini sadece insanın canlılığının devam etmesine saygı düzeyinde ele almak doğru değildir. Burada insanın maddi varlığının devamına hürmet kadar onun manevi varlığına hürmet de esastır. Bu, insanın yaşadığı toplumda onurunun muhafazasını gerekli kılmaktadır. “Onur; bir yönüyle insanın kendisine duyduğu öz saygı, izzetinefis anlamına gelirken diğer yönüyle de bir insana başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değere, gurura ve şerefe vurgu yapar. Aslında her iki anlamda da onur, insanın duyan, düşünen ve özgür bir varlık olarak taşıdığı değeri, şeref, haysiyet ve itibarı ifade etmektedir.” (Bilgiz, 2013, 11). Bu konuya temas eden Mevdûdî, el-Hucurât sûresinin 11. ve 12. âyetleri bağlamında insanın haysiyet ve şerefine “Alay etmeyin, kötü lakaplarla çağırmayın, gıybet etmeyin!” gibi yasaklarla korunmaya çalışıldığını ifade etmektedir (Mevdûdî, 2016, 720).

İnsanın maddi ve manevi varlığının korunması yönünde benzer uyarıları Allah Resûlü de veda hutbesinde yapmış, can, mal, nâmus ve şerefin mukaddes olduğunu beyan ederek korunmalarını istemiştir. İnanan insandan da tutum ve davranışlarında hürmete layık bu değerlere uygun davranması beklenir ki ilk dönem Müslümanlar da zaten kişinin olgun bir mümin oluşunu diğer insanlara olan yaklaşımıyla ölçerlerdi. O dönem Müslümanları için bazı âlimlerin şöyle dediği nakledilmiştir: “Biz selef-i sâlihine yetiştik. Onlar esas kaliteli Müslümanlığın namaz ve oruçla değil, insanların ırzlarına, namuslarına tecavüz etmemekle ve özel hayatlarına müdahale etmemekle elde edileceği kanaatinde idiler.” (Kahraman, 2009, 111).

3.2. İnsanın Din ve Vicdan Hürriyetine Saygı

Kur'an, hayatın ve ölümün var olma sebebini, yapıp etmeleri bakımından insanları sınamak olarak açıklar (el-Mülk, 67/2). Bu durum insana tanınan bir özgürlüğün ve bu özgürlüğe bağlı olarak bir tercih

hakkının olduğunu gösterir. Bu da akılı ve bilişsel yeteneği gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla insanın hayat hakkının ardında sınanma ve sınanma için gerekli olan akıl, irade, hürriyet ve tercih hakkı vardır. Öyle ya hayat sınanmak içinse sınanmanın ön koşulu olan akıl, irade ve hürriyet yoksa sınanmanın da bir anlamı yoktur. Bu açıdan bakıldığında insanın hayatını, diğer bir ifade ile canlılığını devam ettirme hakkını korumak kadar onun akıl sağlığını ve akla bağlı olarak tercih hakkını yani özgürlüğünü korumak gerektiği anlaşılır ki temelde bunlar insan haklarıdır ve saygıya layıktır.

Akıl, sözlükte “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” (Bolay, 1989, 238) gibi anlamlara gelmektedir. Felsefe ve mantık terimi olarak ise akıl, “varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram hâline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir (Bolay, 1989, 238). İşte bu gücü ve potansiyeli sayesinde insan; bilme, fikir üretme, eleştiride bulunma, ayırım yapma; herhangi bir konuyu olumlu veya olumsuz değerlendirmeye tabi tutma, kendisi ve dış dünya hakkında anlam arayışına girme eylemlerinde bulunur. Akıl vasıtasıyla doğru yanlıştan, iyi kötüden, güzel çirkinden ayrılır. Onunla ahlaki, siyasi ve estetik değerler belirlenir (Emiroğlu, 1998, 69). Bütün bunların da sadece insana ait zihinsel eylemler olduğu açıktır.

Kur’an’da insanın öncelikle bu yetisi vurgulanmaktadır. Onun akıl sahibi ve aynı zamanda aklını kullanması gereken bir varlık olduğu birçok âyette ifade edilmiştir. Örneğin Kur’an’da insana birtakım imkânların sunulduğunun ve onun yaratılmışların çoğundan üstün kılındığının ifade edilmesi (el-İsrâ, 17/70), ona gözler, kulaklar ve gönüller bahşedildiğinin bildirilmesi (es-Secde, 32/9), Hz. Âdem’in şahsında insana (onun türünü öğrenme potansiyeli anlamında) isimlerin tümünün öğretildiğinin açıklanması (el-Bakara, 2/31), kalemle yazmanın ve bilmediklerinin öğretilmesi (el-Alak, 96/4-5), beyanın, yani konuşarak düşüncelerini açıklayabilme becerisinin verildiğinin aktarılması (er-Rahmân, 55/7), bazı âyetlerde “sana soruyorlar” şeklindeki ifadelerle insanın soran ve öğrenen bir varlık olduğuna dikkat çekilmesi (el-Bakara, 2/189, 217, 219, 220, 222; el-Mâide, 5/4; el-A’râf, 7/187; el-Kehf, 18/83;

Tâhâ, 20/105), emaneti yüklenen varlık olarak insanın zikredilmesi (el-Ahzâb, 33/72) burada dile getirilebilir. Ki son âyette geçen emanet de akıl ve düşünme yeteneği olarak açıklanır. Çünkü insan ancak bu nitelikleri sayesinde Allah'ın emir ve yasaklarına muhatap olur (Emiroğlu, 1998, 75).

İnsanın akıl sahibi bir varlık olduğu gerçeği beyan edildikten sonra ona akıl ve iradesini dilediği yönde kullanma özgürlüğünün de tanındığı açıklanır. Bu meyanda Kur'an'da, "Ve de ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin." (el-Kehf, 17/29) buyrulurak inanma/inanmama hakkı vurgulanır ve başta Nebî olmak üzere inananların bu ilkeye göre hareket etmesi istenir: "Eğer rabbini dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hâl böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın?" (Yûnus, 10/99). Bu âyetlerin amacı, sadece din konusunda insanların zorlanamayacağını ortaya koymak değildir; bilakis amaç, insanı akıl, iradesi ve tercih hakkı ile baş başa bırakmayı temin etmektir. Zira din; duygu, düşünce, değer ve inanç boyutu olan bir mefhumdur. Dolayısıyla din konusunda insanların zorlanamayacağı ilkesi ile aslında her konuda insanların akıl, irade, hürriyet ve tercih hakkının korunması gerektiği belirtilmiş olur. İmtihan da gerçekte ancak bu koşullarda mümkündür.

Kur'an, din ve inanç hürriyeti ilkesini teminat altına aldıktan sonra insana sağlanan bu hürriyetin sonucu olan farklılıklardan kaynaklanabilecek olumsuzlukları bertaraf etmenin yollarını da gösterir ve farklı inançların bir arada barış içinde yaşama becerisini temin edecek davranış kurallarını da belirler. Bu bağlamda Kur'an, başkalarının kutsalına dil uzatmayı ve inanmadıkları için onlara hakaret etmeyi yasalar. Çünkü böylesi bir tavır karşı tavrı doğuracaktır: "Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler." (el-En'âm, 6/108). Burada belirlenen ölçü, sadece İslam'a hakaret edilmesini engellemek için koyulmuş bir ölçü değildir, bilakis bu ölçü ya da kural toplumsal kargaşayı da önlemeye yöneliktir.

Kur'an, çağımız insanına, inançlara ve onların somutlaşmış örnekleri olan mâbetlere saygı hususunda ilham verecek, toplumların huzuruna

katkı sağlayacak davranışı kazandıracak düsturu da ortaya koymuştur. Konuyla ilgili olarak el-Haccsûresi 40. âyette Allah şöyle buyurmaktadır: “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler –ki oralarda Allah’ın adı çokça anılır– yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir.” (el-Hacc, 22/40).

Âyet bağlamında yapılan değerlendirmelerin bir kısmı sadece korunması gereken ve Allah’ın adının anıldığı mekânlar olarak mescitleri anlsa da birçok müfessir anlamı daha geniş düşünerek Hıristiyan ve Yahudiler ile birlikte yaratıcıyı anmayı ifade eden tüm ritüellerin yapıldığı mâbetleri âyetin kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır. Buradan hareketle Allah’ın muradının bütün mâbetlerin korunması yönünde olduğu ve Müslümanlara bu vazifeyi verdiği sonucuna ulaşılabilir. Bu durum her dinin varlığına saygı duyulması gerektiği yönünde bir İslam prensibi olarak telaffuz edilebilir (Öztürk, 2002, 71-86). Hayrettin Karaman’ın da dediği gibi: “Din ve vicdan hürriyeti konusunda İslam ile boy ölçüşecek başka bir sistem ve din yoktur.” (Karaman, 2004, 13).

Ancak Kur’an’ın bütününe bakıldığında şunu belirtmek gerekir: İnsanın kendisi ve şahsiyeti de sahip olduğu akıl ve iradenin sonucu olan hürriyet ve tercih hakkı da saygıya layıktır. Fakat hürriyet ve tercih hakkının kullanıldığı yöne veya bunlarla tercih edilen şeye saygı yoktur, tahammül vardır. Çünkü Kur’an, kendisine tabi olmayanları/inanmayanları genel olarak “hüsrana uğrayanlar” (ez-Zümer, 39/63) olarak nitelendirmektedir. Yanlış veya batıl olarak kabul edilen şeye saygı duyulmaz, sadece tahammül edilir ki insanların birbirinden bekleyebileceği tutum ve davranış da bu olmalıdır.

3.3. İnsanın Neslini Bilme ve Koruma Hakkına Saygı

İslam’ın, muhafazasını zaruri gördüğü haklardan bir diğeri de nesli korumaktır. Nesep ya da soy olarak ifade edilen bu durum, dar anlamda çocukla anne ve babası, geniş anlamda kişiyle usulü (annesi-babası, nineleri-dedeleri) arasındaki bağı ifade eder (Dönmez, 2006, s. 573).

Kur'an, insanın düşkün olduğu dünya nimetlerini sayarken sıraladıkları arasında evlat sahibi olma isteğine de yer vermektedir (Âl-i İmrân, 3/14). İnsandaki bu arzu Allah'ın takdiri olan fitri bir özelliktir. Bu durum ilgili âyette şöyle ifade edilmektedir: "İnsan türünü sudan yaratıp onların arasında soy ve sıhriyet bağı kuran da O'dur. Rabbin üstün kudret sahibidir." (el-Furkân, 25/54). Diğer taraftan Kur'an'ın yaşayan örneği olan Hz. Peygamber de neseplerin tanınmasını istemiş, nesebin varlığının ve bilinmesinin insana sevgi, zenginlik ve ömür uzunluğu gibi katkılar sağlayabileceğini beyan etmiştir (Tirmizî, "Birr", 49).

Neslin ve soy bağının belli olması ve korunmak istenmesi Kur'an'ın öne çıkan, insana dair belirlediği ölçülerden biridir. Bu meyanda en dikkat çekici kurallar; evlenmenin teşvik edilmesi (en-Nûr, 24/32), yani nikâhlı birlikteliğin sağlanması (el-Mâide, 5/5; en-Nahl, 16/72) ve zina yasağıdır (el-İsrâ, 17/32). Bu teşvik ve yasak, soy bağının karışmasına engel olmak kadar gerçek anne baba ile evlat arasında kurulması gereken iletişimi de sağlamaya yöneliktir. Aynı zamanda insanın belirli bir ailenin çocuğu olarak onurlu bir hayat sürmesinin de tek yoludur.

Kur'an'ın konu bağlamında yer alan diğer âyetlerine bakıldığında ise nesebin insanlar arası ilişkilerde bir gurur ve kibir nedeni olmaması gerektiği mesajı da dikkat çekmektedir. Tekâsür sûresinin 1. ve 2. âyetlerinde soyun çokluğunun bir övünç kaynağı olması ve bunun geçmişte de kapsayacak şekilde mezarlıklara kadar taşması yerilmektedir (et-Tekâsür, 102/1-2). Bu gibi unsurların aslında insana bir şey katmayacağı kıyamet gününün özel şartları üzerinden dile getirilir ve o gün insana soyunun bir fayda sağlamayacağı vurgulanır (el-Mü'minûn, 23/101) ki böylesi nafil çabaları Allah Resûlü de hoş karşılamamış ve yasaklamıştır (Buhârî, "Menâkıb", 1).

Sonuç olarak diyebiliriz ki İslam, aileyi zayıflatacak, nesep ve neslin zarar görmesine yol açacak her türlü tehlikeye karşı çıkmıştır (Görgülü, 2017, 4-9). Bugün okullardan sokaklara varıncaya kadar en problemlili insanları anne babadan yoksun, aile bağları zayıf, ilgi ve şefkate muhtaç nesiller oluşturmaktadır. Oysaki bir çocuğun ruhen ve bedenlen sağlıklı büyümesi, hayata hazırlanması, yakın ilişkiler kurarak biz duygusu ile hareket edip sosyal hayata güvenle dâhil olması için aile olmazsa olmazlardandır. Buradan hareketle İslam'ın bir şeyi teşvik ederken de

yasaklarken de amacının insanın sağlığını, huzurunu, şeref ve onurunu korumak olduğu söylenebilir.

3.4. İnsanın Mülkiyet Hakkına ve Sahip Olduklarına Saygı

İslam'ın, korunmasını, dolayısıyla saygı duyulmasını istediği haklardan biri de mülkiyet hakkıdır. İnsanda mülke sahip olma arzusu fitridir. Bu fitri düşkünlük Âl-i İmrân sûresinin 14. âyeti ile el-Âdiyât sûresinin 8. âyetinde en veciz bir şekilde ortaya konulmaktadır: “Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılındı. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.” (Âl-i İmrân, 3/14) ... “O, mal sevgisine aşırı derecede kapılmıştır.” (el-Âdiyât, 100/8).

Fitraten dünyaya ve onun nimetlerine düşkünlüğü Kur'an tarafından beyan edilen insanın bu arzusunu tatmin etme hakkı da ona verilmiştir. Çünkü Kur'an'a göre yeryüzünde ne varsa hepsi insan içindir (el-Bakara, 2/29). Fakat insanın dünya nimetlerine sahip olmasının meşru olması gerektiği de yine bizzat Kur'an tarafından ifade edilir. Bu nedenle alım satım, yani ticaret helal kılınırken faiz yasaklanmıştır (el-Bakara, 2/275).

Haksız kazancın önüne geçerek meşru yollardan mal-mülk sahibi olmanın yolunu açan Kur'an'ın konuyla ilgili verdiği diğer mesajlara bakıldığında onun amaçlarından birinin de insanın sahip olduklarını korumak olduğu söylenebilir. Bu kapsamda herhangi bir borç ilişkisi kurulacağı zaman tarafların zarar görmemesi adına bunun kayda geçirilmesinin emredilmesi (el-Bakara, 2/282), haksızlıkla başkasının malının yenilmesinin yasaklanması (el-Bakara, 2/188), yetim ve öksüzlerin mallarını yiyenlerin ateşle cezalandırılacağı bildirilmesi (en-Nisâ, 4/10) ve hırsızlık yoluyla başkasına ait olanı kendi zimmetine geçiren için kol kesme cezasının belirlenmesi (el-Mâide, 5/38) insanın sahip olduklarını korumaya yöneliktir.

Dünya hayatında insana kendi özel mülkiyetinde onurlu bir yaşam sürmenin yolunu açan ve sahip olduklarıyla varlığını devam ettirmesini de teminat altına alan mutlak sahip Allah'tır. Kur'an'a göre O, her şe-

yin yaratıcısı (ez-Zümer, 39/62) ve sahibidir (Yûnus, 10/55; Lokmân, 31/26). İnsanın fâniliği ve baki olanın yalnız Allah olması nedeniyle insanın yeryüzünde geçici bir varlık olduğu, bu nedenle hiçbir şeye malik olamayacağı değerlendirilmeleri yapılır (Hacak, 2005, s. 105-106). Ancak mutlak sahip olanın Allah olduğunu beyan eden âyetler kozmik ve ontolojik anlamda, bir diğer ifadeyle tekvini anlamda yaratıcının evren üzerindeki sahipliğini ve tasarrufunu ifade eder. İnsanın sahip olduklarına temas eden âyetlere de bakıldığında Allah'ın insanlara tasarruf hakkı bahsettiği sonucuna ulaşılabilir ki bu da özel mülkiyettir (İnan, 2003, s. 484), korunması ve saygıya konu edilmesi gerekir.

4. ALTERNATİFİ OLMAYAN İNSANLAR OLARAK ANNE BABAYA SAYGI

Çocuk sahibi olmak için meşru bir nikâh ile aile olmayı gerekli kılan İslam, bu yöntemle bir yerde çocuğun sağlıklı yetişmesini teminat altına almaktadır. Çünkü ancak eşlerin birlikteliğini devam ettirebildiği; sevgi, saygı ve karşılıklı güvene dayalı ilişki ve iletişimin kurulabildiği aile ortamlarında gerçek anlamda huzur, sükûn ve çocuklar için iyi yetişme koşulları sağlanabilir. Anne babayı çocuğu hayata hazırlamak, başta can güvenliği olmak üzere onun maddi ve manevi varlığına zarar verecek her şeye karşı korumakla sorumlu tutan İslam, anne babanın uzun yılları kapsayan bu fedakârlığı karşısında evlatlara da birtakım ilkeler ve davranış kuralları belirlemiştir. Bunu yaparken de öncelikle annenin hamilelik dönemindeki fedakârlığı vurgulanmış ve önce her şeyin sahibi Allah'a, sonra anne babaya minnet duygusuyla yaklaşılmasını istemiştir: “Biz insana anne babasıyla ilgili öğütler verdik. Annesi, güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır; çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bunun için (ey insan), hem bana hem anne babana minnet duymalısın; sonunda dönüş yalnız banadır.” (Lokmân, 31/14).

Âyette, anne baba, Allah'tan sonra minnet duyulacak varlıklar içinde ilk sırayı almakta, onlara karşı takınılacak tavır ve kullanılacak üsluba yer verilmekte, sergilenmesi gereken davranışlar somutlaştırılmaktadır: “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi dav-

ranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara ‘Öf!’ bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle. Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. ‘Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster.’ diyerek dua et.” (el-İsrâ, 17/23-24). Bu âyetlerin son kısmında evlat konumunda olanlara empati de yaptırılarak vefa duygusu pekiştirilirken aynı zamanda onlar için Allah’tan merhamet talep edilmesi de öğütlenerek anne-baba, evlat ve Allah arasındaki ilişki canlı tutulmak istenmiştir.

İnsanın duygu, zihin ve psikomotor davranışlar bakımından gerilediği ve muhtaç hâle geldiği yaşlılık dönemlerinde maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması önem arz etmektedir. Bu ihtiyaçların belki en önemlisi psikolojik ihtiyaçlardır, ilgi ve sevgidir. Bir anne babanın bu tür ihtiyaçlarını en iyi karşılayacak olan ise evlatlarıdır. Bu yüzden Kur’an, Allah’ın haram kıldığı şeyleri sıralarken anne babaya iyilik etmemeye de yer vermektedir. Yani âyet bağlamında verilmek istenen mesaj anne babaya iyilik etmemenin yasaklanmasıdır: “De ki: ‘Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın.’ İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız.” (el-En’âm, 6/151). Burada, “İyilik edin.” emrini de onların ihtiyaç duyacağı maddi ve manevi her şey olarak algılamak gerekir.

Hz. Peygamber de birçok hadisinde anne baba ve evlat arasındaki ilişki ve iletişimin nasıl olması gerektiğine yönelik mesajlar vermiştir. Bunlardan en önemlisi onların ahiret saadeti için nedenli bir fırsat olduğunu beyan eden sözleridir. O, söz konusu hadiste anne babanın her ikisinin veya birinin yaşlılığına ulaşmış da onları memnun ederek cennete giremeyen için, “Burnu yerde sürünsün.” demektedir (Müslim, “Birr ve Sıla”, 10). Bir başka hadisinde ise anne babaya iyilik etmeyi Allah katında en değerli ibadetler arasında sayarken (Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 3), bir diğerinde Allah’ın rızasını anne babanın rızasına bağlamakta ve anne babaya isyan etmeyi Allah’a ortak koşmak gibi büyük bir günah olarak saymaktadır (Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 4).

5. ÜZERİNDE YAŞANILAN MEKÂN OLARAK ÇEVREYE VE BARINDIRDIKLARINA SAYGI

İnsanın yeryüzüne halife tayin edilmesi, başına buyruk hareket etmesini meşru kılmamaktadır. Çünkü onun üstünlüğünü ve her şeyin ona amade kılındığını ifade eden âyetlerin yanında insanın diğer varlıklara ve çevreye karşı duyarlı olmasını salık veren âyetler de vardır. Zira üstün niteliklerle donanmak sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Zaten insanda onu çevresine karşı dikkatli olmaya sevk eden ahlaki görüş de bulunmaktadır (İzzeddin, 2012, 323).

Çevreye ve çevresindekilere karşı insanı dikkatli olmaya davet eden âyetleri Kur'an değişik bağlamlarda dile getirmektedir. Bunlardan belki en önemlisi diğer canlıların da insanlar gibi birer topluluk olarak tanımlanmasıdır. İlgili âyette şöyle buyrulmaktadır: “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir.” (el-En'âm, 6/38). İnsan dışı türlerin de birer topluluk olarak zikredilmesinin zımnen ve alenen insana hatırlattığı şey insanın onlara karşı taşıdığı sorumluluktur, haddi aşmamaktır. Bu durum bir başka âyette halifelik vasfının gereğine uygun davranmayanların sebep olacağı yıkım ve bozulma ile anlatılır: “İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu hâlde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar. Hâkimiyeti aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.” (el-Bakara, 2/204-205).

Kur'an'ın hayata tatbik edicisi ve bu açıdan da ilk örneği olan Hz. Peygamber'in uygulamaları; emir, nehiy, kınama ve açıklamaları bizim için konuyu aydınlatmak ve çevre konusunda İslam'ın muradını anlamak için oldukça önemlidir. Her şeyden önce Allah Resûlü'nün Medine'ye hicreti sonrasında şehrin adını değiştirip orayı harem ilan etmesi (Buhârî, “Fezâilu'l-Medîne”, 6; Müslim, “Hacc” 462), çevre hakkında İslam'ın uygulama ile ortaya koyduğu en vazıh açıklamasıdır denebilir. Elbette bu uygulamadan kasıt da zararsız canlıların ve bitki örtüsünün korunmasıdır (Öğüt, 2013, s. 128).

Hz. Peygamber'in diğer canlılara yönelik hassasiyetini İslam'ın çev-

re ve canlılar hakkındaki tutum ve tavrını belirleyen bir ölçü kabul ettiğimizde –ki öyledir– bunlar insanı dikkatli ve şefkatli olmaya davet etmektedir. Örneğin Hz. Peygamber bir hadisinde canlılara karşı insanları şefkatli olmaya davet etmiştir: “Yerde olanlara merhametli olun ki gökte olanlar da (melekler) size rahmet etsin.” (Tirmizî, “Birr”, 16). Merhametsiz davranmanın ilahî huzurda şikâyet konusu olacağını ise onun Üsâme’ye uyarılarında görmekteyiz: “Ey Üsâme! Acıkan ciğer sahibi her hayvan hususunda dikkatli ol, kıyamet günü Allah’a şikâyet edilirsin.” (Nesâî, “Dahâya”, 42).

Bu genel anlamdaki teşvik açıklamalarının yanında onun özelde birtakım yaşanmış olumsuz örnekler üzerinden yaptığı uyarılar da vardır. Bu meyanda o, “Kuş yuvalarının bozulmamasını (EbûDâvûd, “Cenâiz”, 1), yumurtalarının ve yavrularının alınmamasını tembihlemiş (EbûDâvûd, “Edeb”, 167), hayvanları canlı hedef hâline getirenleri ve onlara eziyet edenleri lanetlemiştir (Buhârî, “Zebâih”, 25).

İslam’ın çevreye karşı belirlediği ölçüleri Hz. Peygamber’in direkt canlılara değil de çevrenin korunmasına ve temiz tutulmasına yönelik emir ve nehiyelerinde de görmekteyiz. Örneğin insanların ve diğer canlıların hayatı için son derece önemli olan suya karşı uyarıları dikkat çekicidir. Yaşanılabilir bir çevre için o, durgun sulara ve gölgeliklere abdest bozmayı yasaklamış (Müslim, “Tahâret”, 94; Tirmizî, “Tahâret”, 51), bu gibi eylemleri lanetlenecek davranışlar olarak açıklamıştır (Müslim, “Tahâret”, 68; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 14).

Onun önemli bir teşviki de gezegenimize ve onun yaşanılabilirliğine önemli katkılar sağlayan ağaçla ilgilidir. O, ağaç dikmeyi tavsiye etmiş ve dikilen ağacın insana ya da diğer canlılara sağlayacağı faydanın onu dikene mükâfat olarak döneceğini beyan etmiştir (Müslim, “Müsâkât”, 7-8).

SONUÇ

İnsanlığa bir hidayet rehberi olarak gönderilen Kur’an, ortaya koyduğu düşünce, tutum, inanç ve değerlerle insana bir hayat tarzı sunmaktadır. Vazettiği yaşama biçimi, içerdiği birtakım emir ve yasaklarla birlikte öğütleri de barındırmaktadır. Sahip olduğu evrensel mesajının

kabulünü gönül rızasına bağlayan Kur'an'ın ilah anlamında saygıya layık gördüğü yegâne varlık Allah'tır. Çünkü her şeyin başı, sonu, yaratıcısı ve sahibi O'dur. Her ne varsa varlığını O'nun varlığına borçludur. Bu nedenle O, kendini nasıl tanıtmışsa O'nu öyle tanımak ve her şeyi kendisine amade kıldığı insandan nasıl yaşamasını bekliyorsa öyle yaşamak, koyduğu ölçü ve kuralları mihenk taşı kabul etmek O'na saygının gereğidir. Kur'an'ın kendi kavramlarından hareketle söyleyecek olursak tevhit inancına sahip takvâ ehli biri olmak O'na saygıdır, şirk ve küfür olarak nitelendirdiği düşünce, inanç ve davranışları benimsemek ise O'na saygısızlıktır, hürmetsizliktir.

Kur'an, saygıya layık en önemli ikinci değer olarak peygamberleri, özelde ise Hz. Muhammed'i öne çıkarır. Çünkü gerek diğer peygamberler gerekse Hz. Muhammed Allah adına, onun taleplerini, emir ve yasaklarını ileten bir elçidir. Bu vesile ile ona itaat Allah'a itaat, ona isyan Allaha isyan anlamı taşımaktadır. Kur'an, yaşadığı dönemin insanına Hz. Muhammed ile olan ilişkilerine bir çeki düzen getirirken onu ve ailesini de özel bir yere konumlandırmaktadır. Elçisi ile olan ilişkilerde koyduğu kuralların bir kısmı yaşadığı dönemin insanlarıyla sınırlı kalsa da genel hüküm içeren ölçü ve kuralları ilelebet geçerlidir ve her dönemin insanını bağlamaktadır. Bu kapsamda onun getirdiklerine "âmennâ ve saddeknâ" demek, manevi şahsiyetine hürmet etmek, kendisini ve ailesini saygıyla anmak ve yâd etmek her dönemin insanını bağlayan saygılı bir tavır olarak nitelendirilebilir.

Kur'an, gezegenin özel varlığı olarak insanı hayatın odak noktası kabul eder ve Allah'ın her şeyi ona amade kıldığını belirtir. Bu ayrıcalıklı olma durumunun ardında yatan amaç ise onu sınamaktır. Sınanmanın gerçekleşmesi için gerekli olan akıl, irade ve tercih hakkı ile baş başa bırakılan insanın kendi tercihlerine göre hareket etmesine olarak tanımak Kur'an'ın tüm insanlardan beklentisidir. Bu meyanda insanın hayatını korumak kadar onun akıl sağlığına da itina göstermek, iradeye dayalı seçimlerine imkân sağlamak ve tercihlerine tahammül etmek yaratıcının insani ilişkilere koyduğu saygılı olmayı gerektiren kurallar bütünüdür. Söz konusu ilkelerin gereği olarak insanı dini kabule icbar etmemek, onurlu bir hayat sürmesine imkân tanımak, meşru yoldan mülk sahibi olmasına yol açmak ve sahip olduklarını korumak, maddi

varlığına olduğu kadar manevi varlığına da şahsiyetine de saygı duymak Kur'an'ın insana dair evrensel nitelikli kurallarıdır.

Kuran, yetişmesi uzun yıllar alan insan yavrusunu ve soyunu korumak için aile olmayı, nikâhlı beraberliği anne baba için zorunlu kılarken amacı yardıma muhtaç olduğu yıllarda insana kol kanat germektir. İnsan yavrusunun masum, ilgi ve şefkate ihtiyaç duyduğu dönemde anne babaya sorumluluk yükleyen Kur'an, aynı sorumluluğu, ilgi ve şefkati, bakıma muhtaç hale gelen anne babaya karşı yerine getirmeyi de çocuklara görev olarak takdim etmektedir. Öyle ki onlara öf bile dememeyi ve gönüllerini hoş tutmayı çocukluk dönemini hatırlatarak emretmekte; Allah ile birlikte hürmet edilmesi gereken varlıklar olarak sıralayarak onlara yüksek bir makam tahsis etmektedir. Bütün bunlardan da amaç vefayı tesis ederek huzurlu ve güvene dayalı bir sosyal hayatı inşa etmektir.

Kur'an, özel bir statü verilen insan için her şeyin amade kılındığını belirtmekle birlikte onun başına buyruk hareket etmesini de doğru bulmaz. Diğer canlıları kendi içinde ayrı bir ümmet olarak tanımlar ve her varlığın kendi koşullarında Allah'ı tesbih ettiğine değinerek insanı diğer varlıklara karşı dikkatli olmaya çağırır. İnsandan halifelik sıfatı gereği sorumlu davranmasını ister. Yeryüzünde bozgunculuk yapılmasını yasaklayarak her şeyin Allah'ın yarattığı düzen içinde varlığını sürdürmesini teminat altına alır. Aksi takdirde insanın kendi eylemleriyle düzeni bozacağını vurgulayarak söz konusu sorumsuzluğun sonuçlarının nihayetinde gelip kendisini vuracağını hatırlatır. Her şeyin yaratıcısının ve planlayıcısının sonuçta Allah olduğunu beyan ederek insanın Allah'a karşı müteşekkîr, muttaki ve hürmetkâr olmasını talep eder.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet Zeki. – Akyol Güler, Şebnem. *Okullarda Değerler Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Bakkal, Ali. “İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbetlere ve Mânevî Değerlere Saygı”. İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler 15–17 Mayıs–2009. Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 105, 2009.

- Bilgiz, Musa. *Kur'an'da İnsan Onuru*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.2: 238-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü'ş-Şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.27: 423-427. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, EbûAbdillah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 9 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Çınar, Aliye. *Değerler Felsefesi ve Psikolojisi*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Nesep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 573-575. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Duran, Asım. "İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler". *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 2 (2018): 101-121.
- Düzgün, Şaban Ali. "İnsan Onuru Ve Toplumsal Yaşam İçin Etik", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2007): 1-13.
- EbûDâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ekşi, Halil. - Katılmış, Ahmet. *Karakter Eğitimi*. Ankara: Nobel yayınları, 2011.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-A'la. "İslam'da Hükümet". Hilal Genceli, Ankara: Hilal Yayınları, 2016.
- Emiroğlu, İbrahim. "Kur'an'da Akıl ve İnsan", *D.E.O. İlahiyat Fakültesi Dergisi*11(1998). 69-99.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luğ'a*, thk. Muhammed 'Ivad Mur'ib, Beyrut: Dâru'İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir?*,çev. Nilgün Çelebi, 5. Baskı. Ankara: Atilla Kitabevi, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. nşr. Muhammed Abdusselam Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/1993.
- Görgülü, Ülfet. "Nesil Emniyeti". *Diyanet Aylık Dergisi Eki*, Nisan (2017): 4-9.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*. 3. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, 1993.

- Güngör, Mevlüt. “Kur’an’da Hz. Peygamber’e Sevgi ve Saygı”. *Diyanet İlmî Dergi* -Peygamberimiz Hz. Muhammed (Sav)- Özel Sayı - 2. Baskı, 469-480. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Hacak, Hasan. “İslâm Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005/2): 99-120.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmîrâî, Beyrut: Dâru'l-Hilâl, t.y.
- Hökelekli, Hayati. “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”. *Diyanet İlmî Dergi* 19/2 Nisan-Mayıs-Haziran (1985): 23-29.
- Hökelekli, Hayati. *Psikoloji Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Câmâluddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-'arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İnan, Ahmet. “Kur’an’da Mülkiyet”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 16/4 (2003): 481-490.
- İzzeddin, Mevil Y. “İslâmî Ahlak ve Çevre”. çev. Ali Kürşat Turgut. *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012): 321-330.
- Kahraman, Abdullah. “İslâm’da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı”. *Din ve Hayat*, TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi, 1 (2009): 110-113.
- Karababa, Ali. “Kuramsal Temelde Değer”. *Değerler ve Değerler Psikolojisi*. Ed. Bülent. Dilmaç, H. H. Bircan. 1-20. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Karaman, Hayrettin – Çağrıcı, Mustafa – Dönmez, İ. Kâfi – Gümüş, Sadrettin. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 2. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 2006.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm’da İnsan Hakları Din Vicdan ve Düşünce Hürriyeti*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004
- Karataş, Mustafa. “Hz. Peygamber’in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2013): 59-84.
- Kaygı, Abdullah. “Geçmişle Gelecek Arasında Kimlik”. *50 yıllık deneyimlerin ışığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*. Ed. İoanna Kuçuradi, Bülent Peker. 69-80. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve

- Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi Meteksan Anonim Şirketi, 2004.
- Köse, Saffet. “Müslüman Düşüncesinde İnsanın İnsanlığı Sebebiyle Saygınlığının Zirve Noktası”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009): 49-66.
- Kuçuradi, Ioanna. *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2003.
- Kuçuradi, İoanna. “Evrensel Bildirgenin 50. Yılında İnsan Hakları”. *50 yıllık deneyimlerin ışığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*. Ed. İoanna Kuçuradi, Bülent Peker. 15-29. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi Meteksan Anonim Şirketi, 2004.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmalik. *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, t.y.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *el-Câmi’u’s-Sahih*. Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000.
- Nesâî, EbûAbdirrahmân b. Şuayb. *es-Sünen*. 8. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Öğüt, Sâlim. “Harem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 127-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Önder, Mustafa.- Bulut, Hüseyin. “Temel Dînî Değerler ve Değerler Eğitimi”. *EÜSBED* 6/1 (2013): 15-32.
- Özensel, Ertan. *Türk Gençliğinin Değerleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.
- Özler, Mevlüt. “Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Levent. “Kur’an’a Göre (Hac 22/ 40) Hristiyan Mabetlerine Gösterilmesi Gereken Saygı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2002): 71-86.
- Râzî, Fahreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer et-Teymî. *Mefâtihu’l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420.
- Sinanoglu, Mustafa. “Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 533-536. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sinanoglu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân'ante'viliâyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tepe, Harun. "Kimlik Kimlikler ve İnsan Hakları". *İoanna Kuçuradi, Bülent Peker. 50 yıllık deneyimlerin Işığında Türkiye'de ve Dünyada İnsan Hakları*. Ed. 88-97. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi Meteksan Anonim Şirketi, 2004.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *es-Sünen*. 5. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Türk Dil Kurumu, erişim: 10 Mayıs 2019, <http://www.tdk.gov.tr>.
- Türk Dil Kurumu, erişim: 13 Mayıs 2019, <http://www.tdk.gov.tr>.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ı Kerim'in Temel Muhtevası Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007): 203-219.